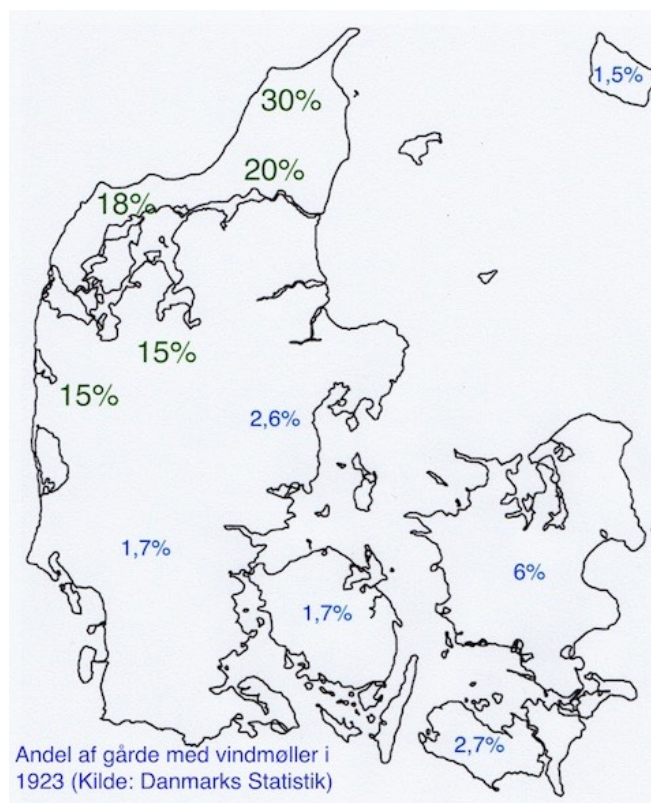

DANMARKS VINDKRAFTHISTORISKE SAMLING

Gårdmøller i det tidligere Hjørring amt

I de kommende måneder vil DVS sætte fokus på de gårdmøller, der i mere end 50 år - fra slutningen af det 19. århundrede helt frem til årene under 2. Verdenskrig - satte deres præg på det nordjyske landskab. Som et led i DVS' gårdmølleprojekt vil lokalarkiver i det tidligere Hjørring amt modtage et eksemplar af bogen "Gårdmøllerne - det første danske "vindmølleeventyr" - og vi håber i DVS at det kan medvirke til at skaffe mere viden om en vigtig - men temmelig overset - periode i den danske vindmøllehistorie.

Hvorfor netop Hjørring amt..?

Ved den første "maskintælling" i landbruget, der blev gennemført af Danmarks Statistik i **1907** viste indberetninger fra 99% af de 16.712 landbrugsejendomme i Hjørring amt, at 651 (3,9%) af dem havde vindmøller. Andelen var lidt større i Thisted og Ringkøbing amter (5,8 og 4,0%) - og alle de 5 nord- og vestjyske amter (Hjørring, Thisted, Aalborg, Ringkøbing og Viborg) lå langt over gennemsnittet for hele landet (1,7%).

De større tal i de to amter længere mod sydvest skyldtes nok bl.a. at de fleste gårdmøller i 1907 stadig var de tidlige "stokmøller", der krævede kraftig vind - og derfor især blev opstillet i de kystnære områder langs vestkysten og Limfjorden..

Ved den næste maskintælling i **1923** havde 3.830 af de nu 12.953 ejendomme i statistikken (**29,6%**) vindmøller. Hjørring amt lå dermed klart foran de øvrige 4 nord- og vestjyske amter, der lå på 15-20%. Landsgennemsnittet var nu 8,5% (se kortet).

Fra 1907 til 1923 var der altså en kraftig vækst i antallet af vindmøller. Procenttallene blev naturligvis påvirket af, at antallet af landbrug, både på landsplan og i Nord- og Vestjylland var reduceret med over 30%. Men også målt i faktiske tal var der tale om en kraftig stigning - **fra 4.609 til 16.617 møller i hele landet.**

Nyhedsbrev nr. 28. - December 2019

Tallene ville have været endnu højere, hvis statistikken havde været lavet nogle år tidligere. Antallet af gårdmøller kulminerede i årene op til og under 1. Verdenskrig (1914-18). Efter krigen kom der øget anvendelse af elektricitet og forbrændingsmotorer i landbruget.

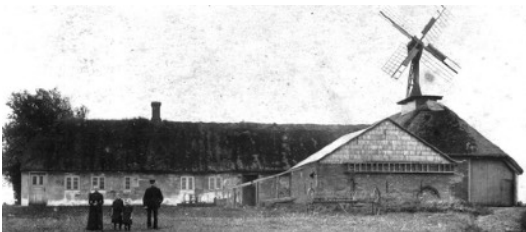
Denne udvikling var dog længere fremme i Ringkøbing og Viborg amter end i amterne længere nordpå.

Ved den tredje maskintælling i **1936** lå procenttallene for gårde, der havde vindmøller i 4 af de nordjyske amter nogenlunde på samme niveau som i 1923, selv om der var sket en betydelig vækst i brugen af elektricitet og forbrændingsmotorer (I Hjørring amt f.ex. til henholdsvis 15 og 25% af ejendommene). Kun i Ringkøbing amt, der havde højere grad af elektrificering (på 30% af ejendommene) var vindmøllernes andel faldet til 10%.

I Hjørring amt og andre dele af Nordjylland bevarede man altså gårdmøllerne til langt op i 1930'erne - bl.a for at have en energikilde, der kunne spare på det dyre brændstof eller elektriciteten i krisetider. Området har derfor haft afgørende betydning for gårdmøllernes udvikling - og er en vigtig kilde til viden om dem.

Hvem byggede gårdmøllerne ?

De fleste af de møller, der blev registreret ved tællingen i 1907, var sikkert bygget af lokale eller omrejsende møllebyggere, der også stod for opførelsen af de store "hollandske" kornmøller. Byggeriet af gårdmøller begyndte i 1860'erne, efter at det var blevet tilladt for andre end de store "privilegerede" erhvervsmøller at male korn - fx til foderbrug.

Langt de fleste tidlige gårdmøller var "Stokmøller" som møllen på billedet til venstre - hvor mølletoppen var anbragt på en kraftig lodret tømmerstok, der skulle drejes op mod vinden med håndkraft, når der var sat sejl på vingerne (Foto i Gudum Sognearkiv) Men der var også enkelte andre "husmøller" med drejelig "møllehat", der selv rettede sig ind efter vinden med en bagdrettet "vindfane" (Mølle ved Bunken, postkortfoto til højre)

Fælles for de tidlige gårdmøller var, at de hovedsageligt var bygget af træ og materialerne kunne ofte leveres lokalt. For nogle af de nordjyske møller blev stokkene fremstillet af skibsmaster fra strandinger. De (ret få) nødvendige støbejernsdele blev leveret af de mange jernstøberier, der var opstået i løbet af 1800-tallet - også i Nordjylland (bl.a. i Hjørring, Aså, Løkken, Sæby og Frederikshavn.)

I 1890'erne begyndte nogle af disse jernstøberier også at fremstille komplette gårdmøller, hvor de fleste dele var af jern. Vingerne skulle ikke længere beklædes med sejl, men havde regulerbare træklapper - ligesom de nyeste af de store kornmøller .

Der var to typer af de nye gårdmøller. Den ene havde mange drejelige træblade mellem to koncentriske jernringe (postkort t.v. fra Poulstrup ved Vrå). De blev også betegnet som “vindroser”. Den anden type (“klapsejleren” på billedet t.h. fra Mors) havde 4, 5 eller 6 jernvinger med drejelige træklapper.

De nye mølletyper udkonkurrerede på 10-15 år stokmøllerne - så langt de fleste af de ca. 12.000 nye møller, der var kommet til ved maskintællingen i 1923, var sikkert de nye “jernmøller”. I Vendsyssel blev det især de mangebladede “vindroser”, der dominerede. Når man nordenfjords talte om “vindmotorer” var det næsten altid dem, der drejede sig om. I resten af landet blev betegnelsen “vindmotor” brugt om alle “jernmøllerne”.

Bevarede gårdmøller

Mens der er bevaret mange af de store kornmøller - hvor de fleste er beskyttet af fredninger og vedligeholdes af lokale museer eller foreninger - er der kun bevaret 4 gårdmøller, der stadig kan ses i landskabet. Det drejer sig om **2 stokmøller**. Den ene i Tversted Klitplantage er ejet af Naturstyrelsen. Den blev senest restaureret i 2015 og kan på nogle dage om sommeren ses i drift. Den anden står på Hjerl Hede Frilandsmuseum og er netop blevet restaureret. Den stammer oprindeligt fra Hulsig ved Skagen.

Desuden er der bevaret **2 klapsejlere**. Den ene - med 5 vinger - står nu på Hjerl Hede Frilandsmuseum. Den stod indtil 1974 ved en gård i Mejrup ved Holstebro, hvor den havde været i brug indtil midten af 1960'erne. Den anden - med 6 vinger - har stået hos Korn- og Foderstoffirmaet “Mollerup Mølle” på Mors siden 1923, men er af samme type som de møller, der blev leveret til de største gårde. Der er ikke bevaret nogen **vindroser**, der kan ses i landskabet. Men DVS har delene til en komplet vindrose med 7 m diameter, der er bygget i ca. 1910 af en vindmøllefabrik i Holbæk. En halv rotor er samlet og kan ses i udstillingshallen i Lem.

Der står også stadig enkelte (mere eller mindre komplette) rester af gårdmøller. Det gælder bl.a. den 5-vingede klapsejler på *Gravershus* ved Sæby (DVS-foto fra 2018 herover). Men der findes ikke nogen landsdækkende registrering af disse møllerester.

Desuden befinder et ukendt antal **dele** til gårdmøller - og enkelte komplette møller - sig hos museer og private samlere. Der er heller ikke foretaget nogen landsdækkende registrering af disse bevarede effekter..

Nordjyske vindmøllefabrikker

Der er ingen tvivl om, at hovedparten af de over 3.000 nye møller, der blev opstillet i Hjørring amt i årene mellem de to maskintællinger i 1907 og 1923 blev bygget på lokale Nordjyske fabrikker. De fleste af fabrikkerne kender vi navnet på - og nogle af dem ved vi en del om - mens der er meget få eller ingen oplysninger bevaret om nogle af de andre.

To af de største danske vindmøllefabrikker fra denne periode lå i Nordjylland. Den ældste af dem blev etableret i 1896, da smeden Anders Jensen flyttede fra Saltum til Nørresundby. **A. Jensen & Sønner** producerede frem til 1925 over 1000 møller. I 1902 fik Anders Jensen patent på en vindrose, hvor reguleringen foregik ved, at de yderste dele af de enkelte vingeblade kunne drejes. Dette gør møllerne fra fabrikken let genkendelige (foto t.h.). Et stort antal fotos og andet materiale om fabrikken er bevaret på **Sundby Samlingerne**. I Nørre Sundby.

I 1902 startede **A.F. Heidemanns Maskinfabrik og Jernstøberi** i Hjørring produktion af vindmøller og virksomheden blev i løbet af nogle år en af landets største producenter.

Salget kulminerede under Første Verdenskrig, hvor der blev produceret 160 møller om året - eller 2-3 møller pr. uge. Det samlede salg i perioden 1906-1930 var ca. 1600 møller. En del arkivalier og fotos er bevaret i arkivet hos **Vendsyssel historiske Museum** i Hjørring. (foto t.v.)

En anden producent af vindmotorer i Hjørring, **Henning Kragh**, er der indtil videre ikke fundet mange spor af - ud over en annonce fra 1908. Men virksomheden ser ud til at have leveret en del vindroser.

Der er heller ikke fundet mange oplysninger om **Chr. Thomsen** i Vrå, der startede produktion af vindmotorer i 1909. Virksomheden er omtalt i litteraturen, da forfatteren *Erling Kristensen (1893-1961)* fortalte om sit arbejde i virksomheden i årene op til og under Første Verdenskrig i erindringsbogen "*Da vindrosen blomstrede*" (1953).

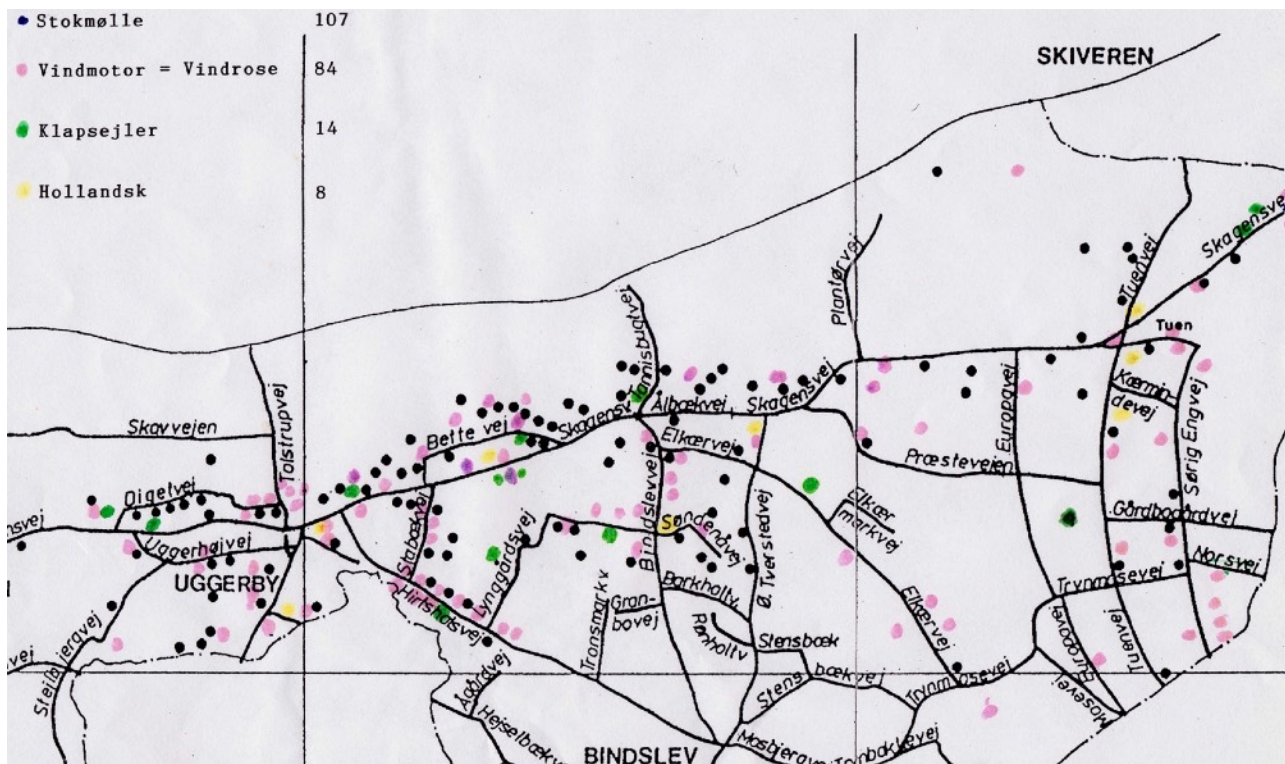
Løkken Jernstøberi & Maskinfabrik omtales i en annonce fra 1915 som "Specialfabrik for Vindmotorer", men der foreligger ikke konkrete oplysninger om denne del af produktionen - og virksomheden var i perioden 1900-1918 udsat for flere ejerskifter.

I den sydlige ende af Hjørring kommune startede **C.O. Jensen** i Brovst, i 1904 vindmølleproduktion - og i 1913 fik virksomheden eget jernstøberi. En del materiale er bevaret i **Lokalarkivet for Brovst & Omegn**.

Kilder til viden om, hvor gårdmøllerne stod

Der kan hentes oplysninger om, hvor møllerne stod, i de **brandtaksations-protokoller**, der er bevaret i mange lokalarkiver eller i landsdækkende arkiver. Det er et arbejde, der både kræver tålmodighed og evne til at læse skriften i de gamle håndskrevne protokoller.

Denne form for kortlægning af gårdmøller er foretaget et par steder i Nordjylland. Et pionerarbejde blev gennemført af *Johannes Nilsson*, og omfattede lokalisering af 107 gårde i Sørig-, Tversted- og Uggerby-sogne, hvor der havde været opstillet Stokmøller. Resultatet blev publiceret i årsskriftet "Fra Egnens Fortid" i 1998.

Kortlægningen blev i 2000 udvidet til også at omfatte 84 gårde med Vindroser og 14 med klapsejlere (se kortet herover). Kortet viser dels stokmøllernes dominerende rolle i de kystnære områder, dels at det senere især var "vindroser", der kom op på tagene - som i resten af Vendsyssel - mens klapsejlerene spillede en mindre rolle.

Den sidste tendens kan også ses i en kortlægning fra 2013 i Bjergby og Mygdal sogne lidt længere inde i landet. Den blev foretaget af *Hans Høilund Carlsen* på basis af bl.a. brandtaksations-protokoller og møllefotos i Bjergby-Mygdal Lokalarkiv.

At stokmøllerne især stod ved kysterne, mens det mest var de fabriksfremstillede "vindmotorer", der blev stillet op længere inde i landet, fremgår også af en kortlægning af 75 gårdmøller i Serritslev sogn nord for Brønderslev. Her var kun en enkelt af dem en stokmølle. (oplysning fra *Børge Larsen*, Serritslev Lokalhistoriske Forening 2002)

Der er muligvis foretaget lignende kortlægninger i andre dele af Nordjylland, der kan kaste mere lys over de enkelte mølletypers udbredelse.

Nyhedsbrev nr. 28. - December 2019

Fotografier og gårdmalerier kan også vise, hvor møllerne har stået - og gode fotografier kan samtidig hjælpe til at **bestemme møllens fabrikat**.

Billeder af nogle af gårdmøllerne kan også ses i det store værk **"Danske gårde"**, der udkom med 12 bind i tre omgange i perioden 1906 til 1916. Bind 2 i hver af de tre serier omfatter bl.a. Hjørring amt. Der er normalt angivet, om gården havde vindmølle - og i nogle tilfælde kan møllen også ses på foto af gården. Serien omfatter dog kun omkring en trediedel af de gårde, der havde møller, og oplysningerne er indsamlet, inden brugen af vindmøller kulminerede.

For nogle dele af landet kan møllerne også findes på **kort i målestok 1:20.000**, der blev udgivet mellem ca. 1910 og 1930 - og som kan hentes på internettet. Af en eller anden grund er møllerne dog ikke angivet på kortene fra Vendsyssel. Men måske var der for mange af dem...

Det arbejde, der i de kommende måneder vil blive gjort for at skaffe mere viden om gårdmøllernes historie i det tidligere Hjørring amt vil blive fulgt i kommende nyhedsbreve, der udsendes til de lokalarkiver, der har fået bogen om gårdmøllerne.

Nyhedsbrevene vil også kunne ses på DVS' hjemmeside **[www.vindhistorie .dk](http://www.vindhistorie.dk)**

Benny Christensen, DVS
Mailadresse: bemctim@gmail.com